

İSLÂM VE KUZEY AFRİKALI TOPLUM (1)

Çev. : H. İbrahim AÇMAZ

Mağrip'te her yer İslâmiyetin izini ve etkisini (taşır); Kur'an nassına müracaat ederek ele alınmayan, yapılmayan veya tekrar yorumlanmayan öylesine gizli hiçbir şey yoktur. Pek çoğu İslâmî değerlerin ispatları olan sosyal davranış veya kalıplaşmış sözler, meth-ü sena ile noktalanmış günlük konuşma ve bunca özellikler hayat üzerinde dinin sıkı etkisini gösterirler. Doğumdan ölüme herşey İslâmiyet ve İslâmlaşma ile ilgili kaidelerin, adetlerin, törenlerin, ibadetlerin bir zinciri (dir) : Haram ve haram olmayan etler arasındaki ayırım, içki yasağı, kumar veya faiz gibi yasaklar ve mecburiyetler, sünnet olma veya peçe taşıma ve Kur'an hükümlerine göre yargulayan mahkemeler ile sosyal ve dinî bir görevi birlikte yürüten kadılar; yemek, hastalık, evlilik gibi hayatın bütün faaliyetlerini belirten doğum ve ölüme içine alan ayinler, ailevî ve sosyal hayata ahenk katan dinî bayramlar; günde beş defa minare tepesinde zamanı belirten, müezzinin okuduğu ezan, aynı zamanda adlî dinî ve sosyal kurumlar, aile gelenekleri, vasiyet kanunları ve aile bağları, inananlar camiasına katılma hissi ve (Maison de l'İslâm) «İslâm yurduna» ait olma hissidir. İslâm, sadece ruhî veya dinî hayatın değil, özel hayatın, sosyal hayatın, meslekî hayatın içinde yıkandığı aynı atmosferdir.

Bununla birlikte İslâmı, bütün kültürel olayların üstün veya belirgin bir sebebi olarak farzetmek, yaşayan dinî, ekonomik ve sosyal yapıların basit bir aksi olarak kabul etmekten daha az usulsüz olmayacaktır. Gerçekten, dinî tebliğ olarak yayılmış olan İslâm özel sosyal veya ekonomik sisteme bağlanmış değildir, aynı nas adına temelde farklı ekonomik sistemleri veya politik düzenleri ispatlayabiliriz. İkinci olarak, ekonomiye göre özellikle davranışa temas eden endüstri ihtilâli tanımayan medeniyetlerin dinî ile yaşanan İslâm arasında aşikâr benzerlikler vardır. Zaman ile ruhun, ahlâk ile hukukun, hukuk ile nassın ayrılmışlığını, hayat üzerine, dinin tam ve mutlak etkisini İslâmın özelliği olarak ka-

1. Sociologie de l'Algerie, (Paris, 1961) sayfa 95-104'de bulunan, «La societe nord - africaine», başlıklı bölümün tercümesidir.

bul edenler, İslâmın ruhuna has bir özellik için müslümana has olmayan ve dünyaya göre toptan bir davranışın görüntüsü olarak kabul edilmesi gereken dine karşı bir tavır takınmadılar mı? Müslüman toplumun «ilâhiyat anlayışını» İslâm dininin ilâhiyatıyla karıştırmadılar mı?

Şöyle ki, meselâ geleneksel tutum sık sık müslümanlıktaki «kaderciliğe» yüklenir. Bütün icraatlar biraz din duygusu taşıdığından şüphesiz eski Cezayir'de gelenekçilik özel şeklini koruyordu: Tekkeler, yardım evleri, «khouhan» lar, köy hayatının çerçevesini teşkil ediyorlardı, aziz şeyhlerin dinî inancı, ayinî sosyal takvimin, mevsimlerle işlerin ahenkli zincirleşmesi, nassın en donuk görünüşlerine canlı ve hareketli bir şekil veriyordu; günlük konuşmayı vurgulayan ve hayatın tesadüfleri önünde, kadere boyun eğmenin, ilâhi irâdeye kendini bırakmanın, kadere itaatın açıklandığı sayısız şekiller, kendine ispatlar ve aklileştirmeler gibi bir ifade tarzı sağlayan, yaşanan durumu sadece kuvvetlendirebilirlerdi. Zamana ve tabiata itaat gibi, Cezayir insanına has gelenekçi anlayışın temel vasıfları, endüstri ihtilâlini bilmeyen medeniyetlerin çoğunda müşahade edilebildiği ve öyle ise İslâma katılmanın sonuçları gibi sayılamayacağını kabul etmek çok doğrudur.

Üstelik din âlimleri irade-i cüziyenin tasdiki ile alın yazısı doktrini arasında Kur'an'ın denge kurduğunu müşahade ederler. (Alın yazısı önceden karar vermeyi belirtmediği ve önceden karar vermede inanış, «hayatın gidişini» tam aksi yönde canlandırabildiği halde) iman ilmi âlimlerine ayrılmış yerde kalacak olan yazısı inancı, bütün şartlarda doğrulanmış ve derin bir şekilde yaşanmış, halka ait inanış olduğundan, inananlar daha çok Kur'an tebliğinin kaderci görüşünü akıllarında tuttuklarından ve gelenekçi hayat tarzının ispatını onda bulduklarından, işte muamma buradadır. Dinin yegâne etkisi ile, inananın kaderci durumunu açıklamak, aynı şeyi açıklamak gerektiğinde, açıklama sıfatına davetiye çıkarmak olmayacak mıdır? (2)

2. Dini ödevlerin sosyal karakteri hususunda benzer bir analiz yapılabilirdi. Temel inanışlar (namaz, oruç, zekât, hac), sosyal hareketlerin şeklini aldıklarından, dini emirlere uyma, temelde grup baskısına sık sık bağlanabildiğinden, bütün bu çizgiler, diğerleri gibi müslümana ait din duygusunun özelliklerinden hiç değildir. Cezayir toplumunun desteklediği tophumculuk şekline kaynak olduğu anlaşılmalıdır; başkasıyla ilişki insanın kendisiyle ilişkisini yok eder, sonuç olarak başkası önünde utanma gibi hata hissi, onu, Allah ve kendi önünde utanma gibi günah hissi sürükler.

Dini tebliğ imâlî ve esnektir; tarif etmekten daha çok telkin eder. Görüşlerin çokluğu ve hislerin bolluğu onun vasfıdır. Neticede ancak görünüşlerde belirir, ama görünüşlerden hiç birine tam olarak karışmaz. Din âlimlerinin gözlerinde, en önemsiz ve en yüzeysel gibi görünen Kur'an tebliğinin görüşleri sosyal hayatta en büyük önemi aldığı görülür. Tersine açıkça yapılması istenmiş, kesinlikle yapılmış olan davranışlar bunlar değildir. Meselâ daha çok köyde beş vakit ibadeti yapan Cezayir Müslümanları seyrek tir, oysa nas bakımından ikinci derecede buyruklar (yiyecek yasağı, sünnet ve peçe taşıma vs.) titiz olarak görülür, dini toplulukta önemli bir rol oynarlar. Tarihi İslâm yekpare bir gerçeğin tamamıyla tersi olduğu ve orada derin bir şekilde farklı ve hatta zıt eğilimleri farkedebildiğimiz de bilinir (Modernist, lâik, gelenekçi, reformist). Bir medeniyetin yaşanan dini, bu medeniyetin bizzat kendi varlığıyla yaptığı (şuurlu ve şuursuz) tercihlerin bütünü gösterecek bir seçimin sonucu gibi ise o zaman herşey oldu - bitti demektir.

Her dini tebliğin özel yapıya sahip olduğunu, «kendinde olan tarafsız güçler» adına edinilen değerler ve işaretlerin bir orijinal sistemini belirttiğini, bu güçler arasında acele ile ortaya çıkanlar ve önemli olmada büyük iddiası olanlar bulunduğunu inkâr etmeden, sanki her medeniyet, her biri kendi zamanında, temel seçimler sistemine başvurarak (kültür hiç kimsenin yapmadığı seçim sistemi olduğundan) günün konusu olacak tebliğin görüşlerini seçtiğini, oysa diğerlerinin unutulup herşeyi olmuş bitmiş kabul etmeye mecburuz.

Politik, ekonomik, dini sahalarda kültür tarafından temsil edilen seçimlerin bütünü oradan gelir ve böylece devam ederek aynı temel niyetin etrafında düzenli bir şekil almış gibi görünür. Gerçekten Cezayir'de İslâm'ın gücü Cezayir medeniyetinin ruhuyla uygun kendi anlayışında olmasına bağlıdır. Kur'an tebliği gelenekçi hayatın şekline uygun buyrukları içine alır, teklif ettiği kaideler sistemi toplumun derin yapıları ile uyuşur. Fakat bu, sadece hiç değişmeyecek bir uyuşumun mucize gibi gösterebildiğiniz dini temelin açık kaideleri ile davranışın zımnî taslakları arasında keyfi bir ayırım karşılığı değildir ? Gerçekten oldukları gibi alınmış olmasalar bile davranışın taslakları, din tarafından zorla kabul ettirilmiş kaideler değil midir ? Meselâ faiz yasağı gibi. Nasın etkisi orada açıkça görülüyor mu ve sadece İslâmî ahlâkın, Cezayir'in ekonomik adetlerini belirttiği sonucuna varabilir miyiz ?

Gerçekten dinin hayat üzerine, özellikle ekonomik yönetim üzerindeki etkisi, inanmışlara öğrettiği şeye bağlıdır. Onun ileri sürdüğü değerler ve kaideler davranışın taslakları ile uyuşmuştur. Başvurduğumuz kredi bir üretim kredisi değil bir istihlak kredisi olduğundan halkla ilgili şuur şiddetle usulsüz tefeciye karşı çıkar. Eski Cezayir toplumunda nazariyatın uygulanması Murabitlar gibi hak olmayan mezheplerin veya yahudiler gibi farklı inanışların üyelerine bırakıldı. (3) Ekonomik faaliyette zimnen onaylanmış değerler sistemi maddi değerlere açıkça hüküm verilmiş yer bırakmaz. Ayrıca faiz yasağı yani kardeşçe yardımlaşma ödevi şeref dersinin olumlu bir hükmünün olumsuz tersyüz edilmişinden başka şey midir? Kısaca bu medeniyetin ekonomik adetleri İslâm ahlâkında mükemmel ifade bulur. İş yapmaktan çok seyretme durumunun heyecanı, toprakla ilgili herşeyin faydasız olduğu hissi, zenginlik ve tamakârlık aşkına mahkûmluk, zavallı ve bedbahtları küçümsemek, misafirperverlik, yardımlaşma ve adap faziletlerinde cesaret kırılması, ekonomik - sosyal temelden mahrum dini kardeşlik duygusu, Cezayir kültürünün anlayışı ile sıkı bir şekilde uyuşan Kür'an nassının bir çok öğütleri değildir.

Tarihî İslâm, Cezayir toplumunun karakteristik mal edinme anlayışını düzenler (başkalarından ev satın alma hakkı, bölünmezlik vs.) ve toplumun temel yapılarını düzeltir. Kur'an, kanunî akraba aileyi, ümmetin temeli durumuna getirir, akraba grubunu hukukun temel konusu kabul eder : Evlenme, boşanma veya mirasla ilgili bütün kaideler, grubun önceliği ve kadının zayıf statüsü bu yüzdendir. Nihayet, İslâm, akrabalıgınlardan başka bağlar üzerine bağlanmış evrensel ümmeti yaratmaya tam çalışarak, sosyal cemaatleri klan veya kabile olarak yaşamaya bırakır, öyle ki kan bağları müslüman ümmete aidiyetten doğan bağlar üzerine uzun zaman üstün gelmeye hiç değirse kır hayatında devam ettiriler.

O halde bu, Kur'an tebliğinin çok derin bir şekilde girdiği Cezayir toplumuna has hayat tarzı ile müslüman dininin desteklediği hayat tarzı arasında bir seçim akrabalığı veya daha iyisi bir yapısal uygunluk mevcut olduğu içindir. Fakat ayrıca varlığın kendisi için ortaya çıkardığı soruları, dini tebliğe sorulmuş hissine sahip olduğumuzdan, Cezayir toplumu bizzat kendi varlığı ile daha önceden edindiği, benimsenen yani desteklenen ve gerçekleştirilen, tasvip edilen ve kutsallaştırılan cevapları kesin olarak muhafaza

3. Şehirlerde tefecilerin aşırı faizle para vermesi gizli şekiller altında daima müslümanlar tarafından uygulandı.

etti. Böylece Cezayir toplumu ile müslümanlık arasındaki bağ, et-
ki ve tepki bağı değil daha ziyade açık ve kapalı, yaşayan ve açık-
ça belirtilmiş bir bağıdır. Müslümanlık, davranışın kendiliğinden
anlaşılan kaidelerinin en üstün şekilde anlatıldığı lisanı gösterir.
Cezayir toplumu kendini müslüman diye ilân ve itiraf eder, bu itirafın özü tek olgu ile kendini açıkça belirtmek suretiyle itiraf et-
tiği şeyi var etmektir.

Dini tebliğin teklif ettiği kaidelerle kültürün derin yapıları arasındaki içinden çıkılmaz bir diyalog sonucu, tarihî din cemaatin kendi kendine aldığı şuur şekillerinden biridir. «Wilhelm Von Humboldt, insanın, konuları kesin olarak dilin onları kendisine sunduğu gibi kavradığını, kendi özel varlığı dışındaki dili o süreç içinde konuştuğunu aynı sürece göre kendi kendine çıkmaza girdiğini ve her dil ait olduğu halkın etrafında, ancak bir diğerine atlayarak çıkabildiği sihirli bir daire çizdiğini yazar.» Tarihî din, dil olarak, gerçeğin basit bir kopyası değil, bu gerçeğin arasında biz-zat kendinin ortaya çıktığı sembolik bir şekildir. Ancak onun arasında ortaya çıktığından gerçeği açıklar fakat aynı zamanda örter. Varlıkla ilgili düşünceler, dilekler, ayin sözleri, öğütler ve yasaklar, günlük dilin sayısız şekilleri sadece dünyayı ve yaşayan deneyi anlatmazlar, fakat onları açıklayarak meydana getirirler, onları söyleyerek söylenilene göre var ederler.

Cezayir dini hayatı, kültürel yapılar ve din tarafından sunulmuş kaidelerin karşılıklı uyumunun belirtisidir. Temel buyruklar arasında en çok riayet edilmiş olanlar içtimâî karakteri en açıkça belirenlerdir; böylece kamu oyununun baskısı ile denetlenmiş Ramazan orucu ittifakla hemen hemen tutulmuş halbuki ibadet sık sık bir yana bırakılmıştır. İslâmiyet bir davetten daha çok bir baskı olarak yaşanıyor, kitlelerin dini, davranışların dış uygunluğunun en azını temin etmeye yöneliyor. Adetle yönetilmiş ve ayinî hükümlerle düzene konulmuş davranışlarda temel olarak açıklanan din duygusunun bu çeşidi, müslüman dininden daha çok topluluklara has hayat şekline bağlıdır. «Kahramanlığa ait, veya «çok hünerli kimseye ait» din duygusu, kitlelerin din duygusuna karşı geldi diye yazar Mak Weber»; bu bakımdan hiçbir durumda, dünya düzeninde aşağı sosyal sıraya yerleştirilmiş durumda olanları fakat daha çok dini bakımdan «yetenekli» (müzisyen) olmayanları «kitle» olarak kasdetmek gerekmez. Ya onlar nasıl «yetenekli» (müzisyen) olacaklardı? Cezayir müslümanlarının büyük çoğunluğu dinî metinlere girebilmiş değildir ve ancak Muhammed'in

tebliğini sık sık bozan ve onu karikatürize eden sözlü adetler arasında tanır; o ancak halk inançları karışmış ve sık sık tekrar yorumlanmış şeriat kırıntılarına sahiptir. Eskiden eksiksiz olan Kur'anî bilgi köylerde bile hayatiyetini ve hareketliliğini kaybetti. Üstelik teşkilâtlandırılmış din adamı sınıfı olmadığından kitlelerin din eğitimi gelişmiyor. İbadetle ilgili davranış ve formüller, okumuşlara ayrılmış doktrine ait kitaptan daha kolayca yayılıyor. Kalbin hız ve aşkının, onu, boş inanç hayallerine ve adetin iradesizliklerine sık sık bıraktığına hayret etmek de gerekmez. (4)

İlahiyat veya nassın inceliklerinden genellikle habersiz ve bölgede derin bir şekilde kökleştirilmiş, bütün artıklar içine sınımış, köylülerin dinî inancı —şehirler reformizmin seçim yeri olduğundan— gelenekçi toplumda kültürlü ve kurnaz, sık sık evrensel bir dine ait olmak şuuruna sahip olan ve köylülerin ibadet ediş şekline karşı kendi inançlarını ortaya koymaya çalışan şehirlilerin dinî inancına karşı geliyordu. Fakat din duygusunun bu şekillerinden her biri diğerine baş vurarak kendini ortaya koyuyordu: Anlamında ve uygulamalarında gerçek müslümanlık dininden çok uzaklaşmış olan köylü dini, islâmi kaidelere göre yorumlanmayı ve ona göre yargılanmayı bırakmadığından gene de İslâmiyetten kaynaklanıyordu; şehirlilerin dinî inancına gelince, tabii inançları, cinlerin korkusunun uveya velilerin dinini bilmiyordu. (5)

Kır tarikatlarında din sıkı bir şekilde kültürel gerçeğe bağlıdır; sosyal yapılar ve ekonomik faaliyetlerle sıkı ilişki halindedir. Bu din duygusu birliğe ait bir insanın olgusudur. O insan için birlik deneyi kutsallığın temel deneyini oluşturur. Eve ait dinin din adamı ve birliğin sembolü, aile reisinin kutsallaştırılması, ataların dini, vaktiyle bütün ayın usullerinin düzgün yerde yapılması, kültürel sistemin kubbesinin temeli, yaygın ailenin kutsal bir birlik olduğunu da belirtirler. Tabiata, mağaralara, kaynaklara, ağaçlara ve kayalıklara tapma, dünyanın sihirli varlıklar, her yerde hazır, cinlerle dolu olduğuna ve nesnel, yaygın bir kutsallıkta bulunduğu inanç, verasetle, girişle veya takma adla geçebilen ve seçkin

4. Sosyal görünüşü (oruç vs.) ile daha çok ortaya çıkan emirlerin ve İslâm dininin uygulanması, sömürgelerle ilgili metinlerde şahsiyetin korunmasının bir şeklini meydana getirir ve aynı zamanda kovma ve bir birlik ifade eden işaretin işleyişi böylece olur. Fetihte aralıksız İslamlaşma (v.g. 1925-45 arasında Kabilyede (Cezayir'de bir dağ sırası) camilerin yapılması) ve 1955'ten beri bu uygulamanın artması, hiç değilse oradan kısmen açıklanır.

5. Kadın ve erkek din duygusunu belirtmek de yerinde olacaktır.

grubun varlıklarını kolaylaştıran hayırsever ve gizli güç, baraka, kadınların ve tarlaların verimliliğini temin etmeye ve tabii güçleri önlemeye yönelmiş sihirli uygulamalar, işte hayatı devam eden dinî usulün bir çeşidi yapan, ayini vurgulayan ve dünyaya göre bağımlılığın derin bir şekilde hissini duyan köylü dini budur.

Kur'an nassının Allah'ı uzak, erişilmez, akıllamaz bir yerde durur; halk adamı araçları ve şefaateçileri çıkararak ilâhiliği yaklaştırma ve ona yaklaşma ihtiyacını duyar. Her şeyi, daha sık gerçek dini bilmeyen köylü fellah ve kadın, yaşlıları mucizeler gösteren, özel yerlere, bir bölgeye, bazan bir kabileye bağlı olan, belirli görevler verilmiş, insanî ve insan üstü, alışılmış ve aynı zamanda büyüleyici ermişlerden arzu ettikleri iyilikleri isterler. Barakanın yetenekli kişileri hastahğı iyileştirebilir, geleceği görür veya kısırhğı ortadan kaldıracırlar, böylece barakada inanç güçlü ve kutsal bir ermişin gücünü öven zaviyeler ve dini dernekler teşkilâtının gerekli temeli oldu. Derneklerin ulu kişileri ve dervişler muhayyileye ve kalbe hitab eden bir din teklif ediyorlar; maddî ve manevî güçleri ile kır hayatı üzerine sonsuz etki yapıyorlar. Özet olarak İslâm, köylülerin isteklerine uymakla yetinmiş gibi görüldüğünden, onları kendine benzettiğinden ve onlar tarafından düzenlendiğinden, onları düzenlediğinden köy hayatında gücünü ve şeklini koruyor. Halk dini, evrensel tebliğ ile bölge kuvvetleri arasındaki devamlı ve karışık bir diyalogun yeri ve sonucudur. Gelenekçilerin tutumu bu basit dine göre daima hem hoş görürlü hem uzlaşmaz oldu. Tabiatçıları ninançlarını ve sihirli inanışları veya berberi adetlerini, özel hakları meselâ sapmalar veya artıklar gibi farzetmek eğilimi, az veya çok usule uygun güç tarafından hukukun veya dinî duygunun bu şekillerini tanımadan yok etmek için denk geldi. Böylece ceza ve medenî hukuk; onlara gerçekten bir mecburiyet özelliği, bir sürü mahallî sosyal yapılar vermeden içinde topladı. Kendine göre «başlangıçta» olan din fasılasız cihan şumul din oluyor. Karşılıklı davranışların akıl almaz karışıklığı, cihan şumul dinin dilinde şöyle böyle tekrar yorumlanan sihirli ve ruhcu uygulamaları (böylece kaynakların, mağaraların, kutlu kayaların bir ermiş şahsiyetin himayesine yerleştirildiği sık sık görülür) mahallî adetlerine bağlı olan yeniden tarif edilmiş cihan şumul dinin buyrukları, özün sürekli korunması ve islâma ait olmanın samimi ve topluca kabulü bu yüzdendir. Yenilmez özün bazan aşırı tasdiki, ehli sünnet ile uyuşumun ilham ettiği gizli ve utanılacak tutuma karşı gelir. Tekrar yorumlama, zıtlıklar ve anlaşmalar kuralı, Cezayir müslümanlığını, tertemiz inanç ile topra-

ğa ait inançlar arasında ayırım yapmayı bileceğimiz ve gerçekte mahalli öze bağlı olanla, tertemiz İslâmi olan şeyi isteğe bağlı olmadan ayırt etmeyi bileceğimiz, orijinal ve karışık bir bütün yaptı. Kuzey Afrika İslâmiyeti ruhçu sofuluk, tabiatçıların inançları, toprağa ait törenler; dervişlerin ve ermişlerin inancı, dinle düzenlenmiş görenek; uygulamalı hukuk, belirli bir topluluğa öğretilen gizli tasavvufa ait bilgi ve nas gibi tahlilin, çeşitli «seviyeleri» ayırdedebildiği gelişme süresince düzelen bir bütünlük olarak ortaya çıkar. Ayrıntılı tahlil, şüphesiz izafi önemi, hayat şekline, eğitime, şahsi isteklere göre değişen, çeşitli seviyeler her şahısta gelişme süresince düzelen, bütünlüşmeyi göstererek çok çeşitli din görüşlerini ortaya çıkaracaktır.

Kültürel gerçeğe binlerce bağla bağlı tarihî din, Cezayir toplumunun sömürgeci durumu ve medeniyetlerle ilişkisi yüzünden maruz kaldığı karşılıkların tepkisini az kalsın hissedecekti, öyle ki bugün ananevî İslâmiyet yanında, kitlelerin din duygusu olan şehirlî veya köylü toplumların İslâmiyet anlayışını seçebiliriz. Organik toplumların dağılması ve şehirleşme, kök ve geleneklerden, istek ve inançlardan, bağ ve kurallardan mahrum kitle insanını doğurdu. Bütün hayatını ve özellikle dinî hayatını geçirdiği toplum ve aile çevresinden sökülmiş, ortaklaşa hayattan kaynaklanan din duygusu havasından mahrum, güç maddî şartlara yerleştirilmiş, yeni köklü meselelerle karşı karşıya bırakılmış kitle insanının, bununla birlikte İslâmi, politik ve sosyal bir özellik yapan tarihî durum tarafından engellenmiş bulunan ilgisizliğe eğilimden, batıl itikattan veya ilgisizlikten başka tercihi yoktur. Batıl itikat, bir kurum aşkı, mekanik olarak ve pasif bir şekilde eksik, manası kalmamış hareketlerin sonucu bozulmuş bir geleneğe şevksiz itaatle belirlenmiş davranışların bir bütünüdür. Göç neticesi gelenekte kopukluk, tamamen dinde olmayan amaçlara dönmüş teknik medeniyetle temas, kabile olarak yaşamaktan, dayanışmanın politik tercih veya maddî menfaat üzerine kurulduğu sendika ve partiye, atelye ve fabrikaya kutsal bağlarla bağlanmış üyeliklere geçiş, değerlerin gerçek değişimine yol açan ve gelenekçi dinin köklerini içine saldırdığı toprağı bozan pek çok etkilerdir.

Toplulukların dininin gerilemesi ile sosyal yapıların parçalanmasının karşılıklı olması, batıl itikatın ertelenmesinde veya ilgisizlikte sona ermesinden başka bir ifadeye sahip olmayan, geri çevrilmez ve dayanılmaz bir hareket olarak sayılmalı mı? Yahut seçimle ilgili irade ve şuurlu katılma üzerine kurulmuş şahısların di-

ninin, toplumların dininin harabeleri üzerine doğması beklenebilir mi ? Yeniden doğma gücü çok zaman batı okulunda seçilmiş, şekillenmiş konulardan mı doğacaktır ? Dinî ilgisizliğe veya gevşekliğe çok sık eğilimi olduğundan, halkının bütün dramları yüzünden kendiliğinden özüne, ne iyi ne kötü, Cezayir aydınını büyüünün etkileri ve şaşırtıcılığı gibi, sadece kamuoyu baskısı ile zorla kabul ettirilmiş, şekilcilikten ve ayıncılıktan kurtarılmış şahısların dinini, düzensiz kitlelere teklif etmeyi ve İslâmın yenileştirme hareketini canlandırmayı yapabilecek, bilecek, isteyecek midir ? Bu görevi çok acil sayacak mı ? Gerçek olan, derin bir şekilde altüst olmuş bu toplumun kendini tanıyabildiği ve var olmanın nedenlerini bulabildiği, hangisi olursa olsun, dini veya politik tebliğin sadece işitilecek olmasıdır.